

III. Становлення української нації: історичні та філософські аспекти

УДК 930.85/321.7/342.23 (477)

Сергій Конча

Демократичні традиції українства давньої доби

Розглядаються питання існування та розвитку демократичних інституцій в Україні доби Київської Русі та у інших слов'янських народів. Проводиться думка, що демократичні традиції були здавна притаманні слов'янським народам та доволі успішно розвивалися в них упродовж усієї доби середньовіччя. Своєрідний вплив ці традиції мали і на пізніші форми суспільної організації українців.

Ключові слова: давні слов'яни, Київська Русь, віче, демократія, суспільний лад.

The question of forming and development of democratic institutions in Ukraine of the time of Kievan Rus' as well as of the other Slavic Folks are analyzed. The author proves an idea that democratic traditions was typical for Slavic peoples from the ancient times and were just successfully developed by them in the time of Middle Ages. Some kind of influence these traditions made on the later forms of social organization of Ukrainians.

Keywords: Ancient Slavs, Kievan Rus, Public Council, Democracy, Social Order.

Події зламу 2013–2014 років наочно підтвердили факт одвічного і незламного прагнення української нації до демократичного устрою, під яким прийнято розуміти, насамперед, побудову суспільства на справедливих і рівноправних началах з узятим за основу імперативом свободи особистості.

Здавалося б, століттями розвиваючись в умовах відсутності власної повноцінної держави, український народ мав би призвичаїтись вже до неволі та з розчаруванням і недовірою відкинути нав'язливий ідеал свободи. Адже добре відомо, що свобода як кожної окремої людини, так і народу в цілому, дістається завжди дорогою ціною, накладаючи нелегкий вантаж відповідальності й зобов'язуючи до постійного самоствердження.

Приклад Європи, з її виплеканою століттями вірою в справедливість демократичної організації суспільства, нині слугує маяком, в напрямку якого намагається рухатись українське суспільство. Проте, якщо розуміти під терміном «демократія» не розгалужену систему юридичних норм, а «народоправство» і «народовладдя» в найширшому сенсі, як устрій, що максимально втілює суспільну справедливість, незалежно від способів його забезпечення, то риси такого устрою були віддавна притаманні предкам українського народу, починаючи від найдавніших сторінок історії слов'янських племен і Русі [3, с. 349–353; 4, т. 1, с. 366–371; 16, с. 33; 20, с. 160–161, 184].

Написано і сказано про це вже, начебто, багато, проте і досі немає згоди між фахівцями-дослідниками у поглядах на «слов'янську демократію» – лишається нез'ясованим, чи була вона дійсно самобутнім, достатньо чітко оформленим устроєм, організація якого підтримувалась усталеними нормами звичасового права, чи її належить вважати усього лише пережитком властивого усім без винятку країнам і народам родо-племінного ладу, що, внаслідок збігу обставин, протримався у певних груп слов'ян мало не до пізнього середньовіччя.

Цілком природно, що нові повороти історії дозволяють знаходити у, здавалося б, добре відомому вже матеріалі нові прочитання. Тим більше до цього спонукають яскраві події пережиті українським суспільством упродовж останнього року.

Виразно втілена практика народних зібрань на Майдані, якими ухвалювались доленосні для країни і народу рішення, не даремно отримала назву «віче». Як добре відомо, назва сягає давньоруських часів, коли, згідно з літописами, мешканці певного міста у найбільш відповідальні історичні

моменти збиралися разом на головній площі для прийняття і ухвалення рішень про подальші спільні дії. Зокрема, подібні зібрання мали місце в історії Києва у 1068, 1113, 1146, 1147 роках [9; 11, с. 104–105; 171–172, 199–216; 10; 5, с. 468–471]. Події, які відбувалися тоді, повторилися через тисячу років у дивовижній аналогічності. Проте, якщо віча 2013–2014 років були екстремним, неординарним явищем, то віча давньоруських часів чимало науковців вважає регулярно діючим інститутом, який багато в чому визначав напрямки і темпи розвитку тогочасного суспільства.

Дослідники згодні в тому, що за часів Київської Русі практика віче була прийнятою в усіх значних міських центрах. Про це, зокрема, прямо говорить згадка Лаврентіївського літопису під 1176 роком: «Новгородци бо изначала и Смоленяне, и Кыяне и Полочане и вся власти якоже на думу на веча сходятся, на что же старейшии сдумают, на том же пригороди стануть» [9, ст. 377]. У межах українських теренів літописи згадують про віча у Володимирі Волинському, Звенигороді, Галичі, Білгороді, Вишгороді, Чернігові, Переяславі [15, с. 3–19]. На жаль, повідомлення про них вкрай стислі і, здебільшого, констатують сам факт проведення такого роду зібрань. Найбільше інформації джерела зберегли про київські віча (хоча в цілому їх також згадано небагато), на підставі яких дослідники і намагаються створити уявлення про практику вічових зібрань загалом [4, т. 3, с. 209–221; 5, с. 468–471; 10; 19].

У науці не вироблено загальноприйнятої думки щодо частоти й порядку проведення віч, їхніх функцій та їхньої ролі в суспільному і політичному житті. Частина дослідників вважає, що сам факт існування вічових зібрань свідчить про дуальний політичний устрій давньоруського суспільства, де монархічно-олігархічне начало, репрезентоване князівською владою з її боярським оточенням, поєднувалось з началом демократичним, втіленим всенародними вічами [3, с. 343–345; 15, с. 19–20 і далі; 18, с. 221–222; 20, с. 184]. На думку інших, на більшій частині давньоруських теренів (крім Новгороду і Пскова) значення вічових зібрань було обмеженим – віча збирались тільки в особливих випадках, коли система князівського правління переживала кризу, а місто опинялось перед загрозою ворожого вторгнення [4, т. 3, с. 210–217; 19]. Крім того, нерідко вважається, що рішення, що приймалися на вічах, зумовлювались далеко не волею народних мас, а визначались боярською олігархією,

яка маніпулювала настроями широкого загалу [5, с. 468; 19, с. 140–143; 21, с. 350, 360; 22, с. 49–50].

Згідно з сукупністю літописних даних, спектр рішень, які могли виноситись вічем, зводився до переобрання (точніше – запрошення) князя і до участі (або не участі) ополчення у військових діях [4, т. 3, с. 210–212; 10; 11]. Свого часу М. Грушевський застерігав проти намагань надавати вічам значення регулярно діючої народної самоуправи, у віданні якої було широке коло проблем [4, т. 3, с. 210]. Не відкидаючи повністю останньої можливості, дослідник слушно зауважував, що джерела не містять вказівок про обговорення на вічах (насамперед, вічах Південної Русі) економічних та господарчих питань. Такі приклади знаходимо лише в історії Новгороду, але Новгород, що 1136 року вигнав князя і почав управлятися боярською думою, яку контролювало віче [22, с. 48–50], не може вважатись типовим прикладом для всієї Русі.

Однак належить пам'ятати, що об'єктом головної уваги літописців був далеко не народ з його проблемами й прагненнями, а князі (насамперед, великі князі київські) роду Рюриковичів. Висвітлюючи подробиці життя вінценосців, літописи торкаються аспектів буття решти суспільства лише тією мірою, якою вони були безпосередньо дотичні до діяльності і доль представників князівської верстви. Відтак не може бути певності, що віча збиралися лише зрідка і виключно з приводу згаданих двох проблем. Поодинокі випадки участі віча в рішеннях, які не стосуються безпосередньо політичних справ, усе ж відомі. Зокрема, є вказівка про обговорення питань перерозподілу та перепродажу земельних наділів народним зібранням Смоленська [18, с. 220; 20, с. 166], при тому, що це місто ніколи не мало «республіканського» устрою на кшталт Новгородського. І хоча для українських теренів подібних вказівок не маємо, усе ж є підстави припускати, що питання господарчого устрою й інших аспектів суспільного розвитку могли виноситись на обговорення віча в усіх давньоруських, у тому числі, майбутніх українських землях.

Те, які саме справи могли знаходитись у віданні громади, зокрема, й обговорюватись на вічах, можемо визначити з особливостей відбиття літописами елементів суспільного розвитку, а точніше – з *не відображення* ними певних його аспектів. Зосереджуючи увагу на діяльності князів, літописці висвітлюють ведення ними воєн, облаштування управління у формі перерозподілу по землях молодших князів і воевод, заснування церков і монастирів, зносини з іноземними правителями, опікування церковними справами. Проте, князі майже ніколи «не помічаються» літописами у питаннях світського будівництва, розподілу земель між власниками (зокрема, тими ж монастирями, боярами, намісниками тощо), регламентацією зовнішніх торгівельних зв'язків, облаштуванням умов торгівлі всередині міст тощо. У той же час важко уявити, що таке велике місто як Київ, за умови частоті (починаючи з др. чв. XII ст.) зміни князів, та постійної занепокоєності їх боротьбою з конкурентами, могло обійтись без більш-менш налагодженого управління повсякденними економічними справами. Очевидно, хтось мав призначати магістратів, контролювати їхні дії, регламентувати дії іноземних купців тощо. Навіть за умови, якщо призначення відповідних посадовців і контроль за ними були у віданні князів, в умовах постійної вимушеної ротації вінценосців (нерідко навіть в межах одного року), вони, вочевидь, фізично не мали змоги успішно справитись з відповідними завданнями.

Свого часу (до 60-х рр. XX ст.) була поширена думка, згідно з якою після середини XII століття Русь, зокрема Київщина,

входить у період занепаду – чвари князів, ускладнені половецькими набігами, роз'їдають країну, відповідно уповільнюються та потроху завмирають економічний та культурний розвиток [3, с. 491]. Монгольське нашествя 1240 року застало країну (насамперед, Подніпров'я) нібито вже у стані глибокої стагнації та економічного знесилення [3, с. 497–498]. Окремі автори були навіть схильні відносити збільшення даних про вічові зібрання у XII ст. до виявів тих самих кризових явищ, адже в умовах занепаду нормальної (себто князівської) влади в містах і землях, їхнім мешканцям не лишалося іншого вибору як перебирати управління до своїх рук.

Проте завдяки археологічним дослідженням, було встановлено, що упродовж XII ст. і впритул до 1240 року більшість міст з теренів України, а надто Київ, Чернігів, Білгород, Переяслав, Галич, Володимир-Волинський, Новгород-Сіверський тощо розвивалися доволі успішно – зростала їхня територія, зводилися нові церкви, фортифікаційні споруди, розвивалися торговельні зв'язки з іншими країнами, зокрема, країнами Центральної Європи [5, с. 325–375, 423–418; 6, с. 66–77]. Усе це відбувалось на тлі дійсно кризових явищ у сфері як централізованого управління країною, так і князівського управління окремими містами. Виглядає цілком очевидним, що в умовах зростання чисельності населення, насамперед, населення великих міст, їхні економіка та благоустрій не могли розвиватись «самі собою», без усякого контролю й управління. Усе це дає підстави припускати, що відповідні сфери суспільного буття мали перебувати під опікою боярських рад, а також не в останню чергу, очевидно, і місцевих народних віч.

Попри стислість літописних даних про форми і правила проведення вічових зібрань, за сукупністю даних можна приблизно уявити, що вони собою являли [4, т. 3, с. 212–221; 10; 15, с. 21–64; 16, с. 51–100; 20, с. 162–184].

У зібраннях брало участь чоловіче доросле населення мешканців певного міста, а також пригородів і навколишніх сіл. Про будь-які обмеження щодо майнового стану і соціального положення даних немає, проте очевидно, що учасниками зібрань мали бути повноправні господарі, але не раби («холопи») і не злидарі, що жили подаянням (таких, очевидно, на ті часи мало бути небагато). Віча мали певні постійні місця проведення, які проте жорстко не визначалися, а обиралися стихійно у зручних для великого скупчення народу місцях. Так, у Києві віча збиралися біля Софійського собору, на подільському торжищі та біля т. зв. Турової божниці. Є дані і про «таємні віча», які збиралися потай від влади «у дворах», де вочевидь багато народу зібратися не могло [5, с. 471].

Не було жодних зобов'язань брати участь у таких зібраннях – приходив кожен охочий. Звичайно, не могло бути і якогось визначеного кворуму (можна лише припустити, що достатньо щільне заповнення простору біля церкви або на торжищі сигналізувало про можливість розпочати обговорення). Збиралися віча зазивальниками або за допомогою міських церковних дзвонів. Ініціатори проведення віча головували на ньому (були «началниками»). Немає даних про головування на вічах рядових громадян (міщан), зазвичай це були бояри, «лутші люди», очевидно з числа заможних купців і землевласників, могли головувати на вічі також високі церковні ієрархи та князі. Ініціатори віча (а також, можна думати, усі бажанчі) виступали перед зібранням, пропонуючи ті або інші шляхи вирішення посталої проблеми. Згода або незгода громади визначалася схвальними або невдоволеними криками натовпу – себто «голосуванням»

у буквальному сенсі слова, жодних натяків на існування інших форм виявлення думки, чи вказівок на підрахунок голосів немає. Певні дані вказують на вимогу одностайності прийняття рішень [15, с. 52–56].

Щодо виконання рішень, прийнятих на віче, є дані про укладання «ряду» (договору) між громадою та представниками князівської влади [15, с. 98–114; 16, с. 80–92; 4, т. 3, с. 221], обіцянка виконувати домовленості, зазвичай, супроводжувалась цілуванням представниками різних сторін хреста, що за тих часів вважалося ніби гарантією дотримання клятв. Окремими дослідниками висувалось припущення про відображення рішень віча в спеціальних протоколах, які укладались під час або після зібрань [18, с. 224]. Проте реальних підтверджень цієї думки не виявлено.

Брак даних про ступінь регулярності вічових зібрань та проблемні питання їхнього впливу на суспільному розвитку Русі традиційно спонукали дослідників до вивчення паралелей щодо практики народних зібрань в інших слов'янських народів, насамперед, прибалтійських і полабських слов'ян, про які досить детально ведуть мову латиномовні західні джерела IX–XII століть [2, с. 136–167; 12; 13; 23].

Найбільш цікаві дані щодо правил проведення зібрань містять дані біографів місіонера Оттона Бамбергського – Ебона та Герборда – про суспільний устрій Поморської землі (Помор'я, відомого також як Померанія) напередодні прийняття нею християнства – на зламі XI–XII століть.

В означений період Помор'я вважалося незалежним і управлялось суверенним правителем (князем). Проте велику роль у прийнятті рішень по управлінню країною відігравали народні збори. Ось як описує це в класичній праці історик-славист XIX ст. Александр Гільфердинг: «По всьому Помор'ю, в усіх містах та поселеннях були призначені по певних днях народні зібрання. Визначеними днями збиралась також на свої наради знать. У місті Щетин (Stetin; нині – Щецин) були чотири суспільні будівлі, що називалися *континами* (від слов'янського **ко^нт*- «кут»). Головна з них була дивовижно прикрашена і слугувала святилищем бога Триглава, решта три не мали сакрального значення і були простіші, тут стояли лави і столи. Як свідчать очевидці, тут відбувалися наради й зібрання, сюди вони приходили як пити, так і розмовляти про серйозні справи в урочні часи. Загальне народне зібрання відбувалось на ринковій площі в дні торгів. Посеред площі було встановлено поміст зі сходами, з якого старійшини і промовці виступали перед народом. Торг і зібрання бували двічі на тиждень... В ці дні збирався в Щетині народ з усіх навколишніх сіл і, коли кінчались торги, обговорював усе, що можливо. Була повна рівність між селянами і міщанами і ніби на знак цієї рівності кожен приходив зі списом у руці. (...) На зібраннях вирішувались усі місцеві суспільні справи. Бувало й так, що воно (зібрання) своєю владою постановляло про якусь важливу справу, хоча б і найважливішу, не чекаючи, доки знать обговорить її попередньо поміж себе, як це було заведено зазвичай» [2, с. 157–158].

Такими були порядки заведені по окремих містах. Але, крім того існувало і загальне зібрання всього Помор'я («сейм»), на який, крім знаті (*principes*) запрошувались також старійшини (*maiores*), обрані й делеговані народними зібраннями окремих міст. Керував таким зібранням князь, що вважався правителем усього Помор'я, але не міг приймати рішень без відомо сейму. Натомість рішення сейму вважалося обов'язковим для усієї країни і набиало ваги закону [2, с. 159–162].

Як бачимо, суспільний устрій язичницького Помор'я початку XII ст. має явні риси подібності з устроєм Новгородської республіки XII–XIV століть, де рішення приймала рада бояр і найзаможніших купців, але вони координувались з волею народного зібрання (віча) і могли бути скасовані, якщо загальне зібрання (віче) висловлювало з ними незгоду [20, с. 180–183; 22]. Що стосується князя, то його роль в обох випадках зводилась до функції посадовця-«силовика», повністю залежного від волі ради і віча.

Подібні ж порядки були характерні для полабських слов'ян – бодричів, лютичів, стодорян та ін. – у більш ранній період (у VIII–X ст.). Центром суспільного життя та винесення важливих рішень було зібрання племені. Найбільш важливі політичні питання обговорювались на загальному зібранні союзу племен, куди збирались, насамперед, делеговані кожним племенем найбільш поважні і авторитетні особи. Влада князів була слабкою. Відома низка випадків, коли зібрання (як окремих племен, так і цілих племінних об'єднань), невдоволені своїми князями, скидали їх і обирали нових. У X столітті в племінному об'єднанні лютичів взагалі було ліквідовано інститут (посаду) князя і плем'я управлялось виключно народним зібранням та призначеною ним радою старійшин [2, с. 141–144]. Цікаво, що, за свідченням сучасних західних джерел, до чинення у лютичів мали прийматися лише ті рішення, які приймалися на сходках племен одноголосно [2, с. 142]. В інших племен – як, зокрема, у бодричів, руян, тих же поморян – посада князя лишилася (навіть подекуди князі змогли зміцнити владу), але і тут князі повинні були рахуватися з рішеннями народних зібрань, які у будь-який час могли відсторонити князя від влади [2, с. 140–152].

Історичні перекази чехів і поляків, у яких князівська (згодом – королівська) влада в історичний період (тобто, починаючи з X ст.) була вже достатньо міцною, зберігають пам'ять про часи, коли їхній устрій був подібний до устрою полабських і поморських слов'ян. За напівлегендарними свідченнями пізніх польських хронік, у ранній період формування польської держави влада кілька разів переходила від одноосібного (князівського) управління до управління радою 12 старійшин [1, с. 58–62; 17, с. 190–192]. Імовірно, цілком історичною деталлю (з огляду на звичаї полабських слов'ян) слід вважати те, що ця рада встановлювала, хто мав бути обраний наступним князем.

Чеський хроніст Козьма Празький вкладає до вуст легендарної віщунки Лібуше панегірик проти князівського устрою, що його чеський народ, який до того був «вільний», узявся був у себе запровадити [7, с. 42–43]. Ця деталь, вочевидь, відображує властиві для певного періоду коливання між одноосібним і традиційним – *народним* – управлінням. Сліди останнього проявляються в хроніці Козьми під 932 роком, коли чеський князь Болеслав Жорстокий стикнувся з небажанням з боку народного зібрання виконувати його волю і тільки особисто відрубавши мечем голову одному з присутніх, змусив таки народ коритися наказам [7, с. 66–68].

Можемо констатувати, що між практикою вічових зібрань у містах Русі XI–XIV ст. і традиціями народних зібрань у західних слов'ян, при низці відмінностей, помітні й виразні спільні риси: 1) «повний демократизм» – відсутність вказівок на обмеження права участі в зібраннях за майновим цензом, родовою або територіальною належністю тощо, 2) відсутність даних про існування оформлених законом норм проведення зібрань – імовірно, певні регламентні обмеження усе ж існували, але базувалися виключно на

загальних уявленнях про «правду» і «справедливість», при відсутності формальної регламентації, 3) тенденція до одностайності прийняття рішень (або ж вимога такої одностайності), 4) переконаність зібрань у своєму праві зміщати і призначати правителів та практична реалізація такого права.

Спільність рис вказує на те, що практика вічових зібрань в Русі навряд чи може бути пояснена виключно кризовими явищами в пізній період її історії. Скоріше, ми маємо справу з традицією, яка, можливо, і завмирала в деякі періоди (насамперед, періоди могутності і стабільності князівського правління, що вдовольняло основну масу підлеглих), але все ж сягала своєю основою «передісторичних» часів, щонайпізніше часів «Великого переселення народів» (V–VII ст.), коли етнічна і культурна єдність всього масиву слов'янських племен Центрально-Східної Європи була ще цілком очевидною для зовнішніх спостерігачів.

«Ці племена, слов'яни і анти, не управляються однією людиною, а віддавна живуть у демократії й усі вигідні або не вигідні для себе справи вони вирішують спільно. А також усе інше, можна сказати, у одного й іншого варварських народів з давніх часів установлено однаково», – зазначає візантійський автор VI ст. Прокопій Кесарійський [14, с. 297]. Слова «вирішують спільно» свідчать проти спроб інтерпретувати слова Прокопія, як вказівку на безлад і безвладдя (анархію) у слов'ян [пор. 12, с. 6–7; 23, с. 84], натякаючи натомість на існування певних принципів демократичного управління.

Константин Багрянородний через чотириста років після Прокопія засвідчує: «Ці народи (балканські слов'яни) зовсім не мали архонтів (одноосібних правителів), окрім жуланів (як вони називають) старійшин, як це заведено у всіх інших слов'ян» [8, с. 113].

Маємо відтак підстави погодитись з тими дослідниками, які вважали практику вічових зібрань доби Київської Русі такою, що безпосередньо виросла з принципів суспільної організації властивої слов'янським племенам. Історично відомі демократичні інститути слов'ян є прямим продовженням давніх (ще доісторичних) традицій родо-племінної та військової демократії. Проте останнє зовсім не означає, що їх існування в XI–XV ст. належить вважати лише пережитком, який неодмінно мав відмерти у відповідності до вчення про закономірність зміни історичних формацій. Еволюціонувавши від племінних до міських [3, с. 344–357] (і, як свідчать приклади Помор'я та д. ін., – до загальнодержавних) народні зібрання у слов'ян дійсно зробились дієвим органом державної організації та управління, що, як правило, успішно існував наряду з князівською системою влади (яка спиралася, насамперед, на військову силу), а в деяких випадках (лютичі, Новгород, імовірно певні періоди ранньої Польської держави тощо) практично повністю замінив її собою.

Демократичні принципи управління тривалий час лишалися доволі ефективним способом суспільної організації. Принаймні, останнє можемо констатувати для балтійських слов'ян і Новгородської республіки. Є підстави вважати, що принципи організації «шляхетської республіки» – Речі Посполитої так само є продовженням давніх слов'янських демократичних традицій.

На теренах України стан неперервної загрози з боку степів, надавав, здавалося б, усіх переваг жорсткій князівсько-мілітарній організації, але, з огляду на сказане вище, маємо підстави вважати, що традиції народовладдя зберігалися й тут, розвиваючись у певному поєднанні зі

структурами князівського управління. У подальшому ці самі демократичні принципи виявляють себе у формах козацької організації.

Натомість припинення існування форми демократичної організації у слов'янських народів всюди пов'язана з зовнішніми впливами *нееволюційного* характеру. У балтійських слов'ян ця організація зникає разом з включенням їхніх територій до складу Германської імперії [2]. На більшій території Русі принципи вічового управління поступово відмирають через повне їх ігнорування правителями Золотої Орди [15, с. 21]. Новгородська і Псковська республіки з їхніми вічовими традиціями припиняють існування разом з приєднанням до складу Московської держави на зламі XV–XVI ст. На Лівобережній Україні демократичні традиції занепадають у ході інкорпорації країни до Російської імперії упродовж XVIII ст., а на Правобережній – разом з поглиненням тією ж імперією Речі Посполитої.

Та час доводить життєвість стародавнього ідеалу демократії у слов'янських народів, в українців зокрема, та вселяє надію на їх відродження.

1. «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI – XIII вв. / Под ред. В. Л. Янина. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1987. – 260 с. 2. *Гильфердинг А. Ф.* История балтийских славян / А. Ф. Гильфердинг. – М.: Русская панорама; СПб.: Блиц, 2013 (печ. по изд. 1874 г.). – 703 с. 3. *Греков Б. Д.* Київська Русь / Б. Д. Греков. – К.: Радянська школа, 1951. – 500 с. 4. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. Т. I – X / Михайло Грушевський. – Нью-Йорк: Книгоспілка, 1954. 5. Давня історія України. – Т. 3: Слов'яно-руська доба. Під ред. П. П. Толочка та ін. – К.: Ін-т Археології НАНУ, 2000. – 695 с. 6. Древняя Русь. Город, замок, село. Под ред. Б. А. Колчина. – М.: Наука, 1985. – 432 с. 7. *Козьма Пражский.* Чешская хроника / Козьма Пражский. Чешская хроника. Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских / Козьма Пражский. – Рязань: Александрия, 2009. – С. 27–244. 8. *Константин Багрянородный* Об управлении империей. Текст, перевод, комментарии. Изд. 2-е. Под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева / Константин Багрянородный. – М.: Наука, 1991. – 494 с. 9. Лаврентьевская летопись / Полное собрание русских летописей. – Т. I. – М.: ИАН СССР, 1962. – 579 с. 10. *Линниченко И. А.* Вече в Киевской области / А. И. Линниченко. – К., 1881. – 65 с. 11. Літопис руський за Іпатським списком / Переклад Л. Махновець. – К.: Дніпро, 1990. – 591 с. 12. *Лукин П. В.* «Народные собрания» у восточных славян: возможности сравнительного анализа / П. В. Лукин // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2004. – № 3 (17). – С. 5–11. 13. *Пашуто В. Т.* В ущерб истине (по поводу книги о русском вече) / В. Т. Пашуто // История СССР. – 1968. – № 5. – С. 235–237. 14. Прокопий из Кесарии. Война с готами. Перевод С. П. Кондратьева. – М.: ИАН СССР, 1950. – 519 с. 15. *Сергеевич В. И.* Вече и князь: Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей / В. И. Сергеевич. – М.: Типография А. И. Мамонтова, 1862. – 413 с. 16. *Сергеевич В. И.* Русские юридические древности. – Т. 2: Вече и князь / В. И. Сергеевич. Изд. 3-е. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1902. – 667 с. 17. *Софонович Ф.* Хроника з літописів стародавніх / Ф. Сафонович. – К.: Наукова думка, 1992. – 334 с. 18. *Тихомиров М. Н.* Древнерусские города / М. Н. Тихомиров. – М.: Госполитиздат, 1956. – 477 с. 19. *Толочко П. П.* Вече и народные движения в Киеве / П. П. Толочко // Исследования по истории славянских и балканских народов. М.: Наука, 1972. – С. 125–143. 20. *Фроянов И. Я.* Киевская Русь. Очерки социально-политической истории / И. Я. Фроянов. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1980. – 256 с. 21. *Юшков С. В.* Общественно-политический строй и право Киевского государства / С. В. Юшков. – М., 1949. – 546 с. 22. *Янин В. Л.* Проблемы социальной организации Новгородской республіки / В. Л. Янин // История СССР. – 1970. – № 1. – С. 44–54. 23. *Lowmianski H.* Pochatki Polski – Т. 4 / Henrik Lowmianski. – Warszawa, 1970.